

UDK 330.85(497.5)

Izvorni znanstveni članak

Prof. dr. Ivan Boras*

NEGATIVNE KONOTACIJE RAZVOJA EKONOMSKE ZNANOSTI U HRVATSKOJ ZA VRIJEME VLADAVINE SOCIJALIZMA

2001. godina je za ekonomsku znanost u Hrvatskoj jubilarna, jer se te godine proslavila 80. obljetnica postojanja Ekonomskog fakulteta u Zagrebu. Naime, mogli bismo reći da je najveći dio ekonomsko-znanstvenog stvaralaštva u tom relativno dugom vremenu nastao upravo na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, dok se tek manji dio toga stvaralaštva odnosi na ostale znanstvene institucije. Kada je riječ o retrospektivi, odnosno povijesnom prikazu znanstvene produkcije Ekonomskog fakulteta u Zagrebu (što istovremeno znači u najvećoj mjeri i cjelovite produkcije u Hrvatskoj), neizbježno se postavlja potreba kritičkog preispitivanja jednog vremena koje je sada iza nas, a radi se, dakako, o socijalističkom sustavu. Općepoznato je da ideologija komunizma, eufemistički rečeno, "nije bila pogodan okvir" za istinsko stvaralaštvo kako u ekonomskoj znanosti i edukaciji, tako i u ekonomskoj praksi. U kojoj mjeri je komunistička ideologija određivala ekonomsku znanost i edukaciju, a koliko je znanost kao takva bila i morala biti ancilla te ideologije? Kakve je posljedice taj odnos vladajuće ideologije i ekonomske znanosti imao na samu znanost, ali i na šire društveno okruženje?

Ključne riječi:

Ekonomska znanost, socijalizam, ideologija ekonomske znanosti, razvoj ekonomske misli.

* Ekonomski fakultet u Rijeci

UVODNI DIO

Razvoj ekonomske znanosti (dakako i edukacije) nakon Drugog svjetskog rata u nas nije mogao pratiti trendove zemalja Zapada, ali se od 60-tih godina prošlog stoljeća pa nadalje jednako tako bitno razlikovao i u odnosu na zemlje "istočnog socijalističkog bloka". Ako se neposredno nakon Drugog svjetskog rata, u bivšoj Jugoslaviji, čiji je sastavni dio tada bila država Hrvatska, uopće može govoriti o postojanju ekonomije kao teorije i prakse u njezinu autentičnom značenju, onda bi se većina složila s postavkom da je takva teorija i praksa ekonomije bila gotovo identična onoj u zemljama "istočnog bloka"¹. Naime, po svim svojim bitnim karakteristikama u bivšoj Jugoslaviji pa tako i u Hrvatskoj, prvih petnaestak poslijeratnih godina vladao je tzv. sustav "centralističke planske ekonomije" bez znatnijeg utjecaja autentičnog tržišnog mehanizma na proizvodnju i distribuciju dobara i usluga². Nakon toga nastupaju promjene, uvodi se "radničko samoupravljanje", i prema predviđanjima tvoraca takvog novog sustava, objektivno se morao otvoriti prostor funkcioniranju tržišnog mehanizma³. Radi se, dakle, o tome da su za

1 Većina će se složiti s tezom da u krutom sustavu centralističkog planiranja i administrativnog odlučivanja u sferi proizvodnje i raspodjele ne djeluju ekonomske zakonitosti, odnosno ne funkcionira tržišni mehanizam. Tržišni instrumentarij (npr. novac, cijene, kamate itd.) u takvim uvjetima figuriraju više kao obračunske veličine, dok tržišne institucije, ukoliko ih ima, imaju formalni značaj te nemaju svoj pravi ekonomski smisao. U tom se kontekstu može prihvatiti tvrdnja kako u takvom sustavu nema ekonomije (kao prakse pa onda ni kao teorije).

2 Kada se spominje period od prvih petnaest godina uspostave socijalizma u bivšoj jugoslavenskoj državi, treba reći da prvih pet godina karakteriziraju pokušaji potpune eliminacije tržišta, ukidanja svih tržišnih institucija i instrumenata. Nosioci takvih ideja vjerovali su da se može organizirati proizvodnja, raspodjela i potrošnja sukladno Marksovim tezama bez razmjene, odnosno tržišta, ali su vrlo brzo shvatili (kao što su to shvatili još davno ranije Lenjin i njegovi sljedbenici u tadašnjem SSSR-u) da to nije moguće. Period od 50-te pa do 60-te godine jedna je vrsta "prijelaznog vremena" u kojemu dolazi do priprema uvođenja radničkog samoupravljanja, ali je ono po svojim osnovnim odrednicama i dalje ostalo državno-centralističko upravljanje privredom. Osnivanje prvih "radničkih savjeta" početkom 50-tih ("Prvoborac" u Splitu i "Đuro Đaković" u Slavonskom Brodu), ne znači da je počeo time funkcionirati "sistem socijalističkog samoupravljanja". Trebalo je, dakle, proći još desetak godina da se samoupravljanje uvede u sva, tada još državna poduzeća.

3 Ideolozi "sistema socijalističkog samoupravljanja" predstavljali su da ako se tvornice "daju radnicima na upravljanje" (što znači da će radnici putem samoupravnih tijela donositi autonomno odluke o tome što i kako proizvoditi, te kako raspodijeliti ostvareni prihod) da će se samim tim automatski reanimirati tržišni mehanizam, i da će profunkcionirati objektivne ekonomske zakonitosti.

vrijeme vladavine socijalizma u nas bila na djelu dva ipak različita sustava. Prvi po vremenskom slijedu bio je onaj rigidni sustav u kojem je dominiralo centralističko-plansko odlučivanje u sferi proizvodnje raspodjele i potrošnje u uvjetima totalnog državnog vlasništva⁴. Drugi, koji je uslijedio nakon toga i koji je potrajao duže vremena, je tzv. "sistem socijalističkog samoupravljanja" ili, kako se češće skraćeno nazivao, "samoupravni socijalizam". Osnovne ideje "samoupravnog socijalizma" bile su ukidanje državnog vlasništva (deetatizacija vlasništva) i uspostava tzv. "društvenog vlasništva" decentralizacija odlučivanja u ekonomskoj sferi na razinu tadašnjih državnih poduzeća koja, sada, postaju "samoupravni radni kolektivi".

Kako je i zašto došlo do napuštanja državno-centralističkog sustava i njegove pretvorbe u tzv. "sistem socijalističkog samoupravljanja"? Da li je ekonomska znanost imala ikakva utjecaja na to? Cjeloviti odgovor na ova pitanja nije tako lako dati u ograničenim okvirima koje dopušta ovaj rad. Ipak, pokušat ćemo ga dati na temelju jedne "skraćene analize".

Sve zemlje koje su krenule u "izgradnju socijalističkog sistema" u tom su pokušaju polazile od Marksova ekonomskog učenja (koje se kasnije pretvara u jedinstveni misaoni sustav poznat pod nazivom "marksizam")⁵. Marksovo ekonomsko učenje, promatramo li ga s bilo kojeg aspekta, nije projekcija socijalističkog sustava (koji bi prema njemu trebao slijediti iza kapitalizma). Ono je u svom najvećem dijelu kritika tada postojećeg kapitalizma, s vrlo malo elemenata o tome kako treba izgledati buduće socijalističko društvo. Zbog toga su za sljedbenike Marksova učenja putovi i načini izgradnje socijalizma bili nepoznanice. Budući da su Marksove ekonomske ideje u zemljama socijalizma bile vrhunska dogma, sve su takve zemlje pokušale u početku "udovoljiti" tim

vrlo uopćenim i šturim idejama socijalizma. Zato su gotovo sve one u počecima svoga "socijalističkog razvoja" pokušavale u potpunosti eliminirati tržište, što u krajnjoj konsekvenci znači i ekonomiju kao praksu, pa onda i kao teoriju i edukaciju. Bila su to mračna vremena za ekonomsku znanost u zemljama socijalističkog svijeta.

Ideolozi "sistema socijalističkog samoupravljanja" u bivšoj Jugoslaviji relativno su brzo shvatili da rigidni sustav državno-centralističkog planiranja nema svoju perspektivu, i zbog toga su odlučili ići u promjene. Glavna smetnja tome je bila kako se suprotstaviti dogmi koja je proizlazila iz Marksove teze o "nespojivosti tržišta sa socijalističkim proizvodnim odnosom", čiji zarobljenici su bili i sami tvorci ideja o radničkom samoupravljanju. U kontekstu takvih okolnosti možemo sagledavati tadašnju poziciju ekonomske znanosti, ekonomskih ideja, ekonomske edukacije i ekonomista kao znanstvenika i stručnjaka. Sve je to bilo u stanovitoj anatemi u odnosu na vladajuću ideologiju.

Tko su bili nosioci ideja o potrebi uvođenja radničkog samoupravljanja kao okvira koji bi omogućio uvođenje "socijalističkog tržišta", i reanimirao funkcioniranje objektivnih ekonomskih zakonitosti neophodnih kako bi se zamijenilo voluntarističko, administrativno odlučivanje u sferi proizvodnje, raspodjele i potrošnje? Da li su to bili političari ili ekonomisti? Ili da drugačije formuliramo pitanje: da li je tu glavnu ulogu odigrala ekonomska znanost ili politika? Postoji mnoštvo argumenata u prilog tvrdnji kako je avangardnu ulogu odigrala politika. Pripadnici tadašnje političke elite u bivšoj Jugoslaviji bili su uglavnom nosioci ideja o uvođenju samoupravljanja. Ekonomska znanost, u velikoj mjeri opterećena Marksovom teorijom, samo je slijedila put politike⁶. Marksov "Kapital" je u to vrijeme bio, i dugo ostao, "sveto evanđelje" socijalističke ekonomske teorije. Temeljni udžbenik, koji je studentima na ekonomskim fakultetima trebao dati osnovna teoretska znanja, bio je, manje ili više uspješni, kratki prikaz Marksovog "Kapitala". Takva situacija je potrajala sve do prije desetak godina.

Međutim, ni političarima koji su konačno shvatili da je uvođenje tržišta neophodnost, zbog u to vrijeme vladajućih dogmi (čiji su, kako je već rečeno, i oni sami bili zarobljenici), nije bilo lako promicati

4 Poduzeća su sve do formiranja "radničkih savjeta" bila u državnom vlasništvu pa čak i jedan dio vremena poslije toga dok se nisu donijeli zakoni koji su, dakako, samo u formalnom smislu "razvlastili državu".

5 "Marksizam" kao misaoni sustav, koliko god prihvatili tezu da se i on sam kao takav mijenjao i razvijao neke izvorne ideje od kojih je polazio Marks, nije se daleko odmakao od tih ideja. Posebno se to odnosi na ekonomski segment marksističkog svjetonazora. Razlog tome leži u činjenici da je u zemljama "socijalističkog istočnog bloka" vladao "dogmatsko-paternalistički" model organizacije društva i zadovoljavanja potreba ljudi. On je bio razvojno statičan, nije podlijegao gotovo nikakvim promjenama, a odvijao se na principu "dogmatske hijerarhije". Zbog toga se takav model može nazvati "ortodoksnom tradicionalističkim", pri čemu je tradicionalizam, dakle, dogmatske provenijencije.

6 Smatra se da su Eduard Kardelj i Boris Kidrič (obadvojica eminentni političari toga vremena, mada se Kidriča može svrstati i među ekonomiste) bili glavni ideolozi uvođenja samoupravljanja.

ideje koje su bile u suprotnosti sa Marksovim tezama. O tome svjedoče mnogi nastupi i pisani radovi tadašnjih teoretičara i političara⁷.

Ekonomska znanost, i ekonomsko obrazovanje u cjelini, bili su, dakle, u to vrijeme pod znatnom dominacijom vladajuće ideologije i politike. Ekonomska se teorija uglavnom iscrpljivala na brojnim analizama i tumačenjima prije svega Marksove i marksističke ekonomske teorije, i na neobjektivnoj kritici svega što se događalo u toj sferi u zemljama Zapada. Ipak, mora se priznati da su pojedina područja ekonomske znanosti i struke, koja *via facti* nisu ugrožavala postojeću ideologiju, imala više slobode i mogućnost razvoja.

KARAKTERISTIKE RAZVOJA EKONOMSKE ZNANOSTI U UVJETIMA TZV. "SOCIJALISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA"

Radničko samoupravljanje je trebalo, prema očekivanjima tvoraca takvog sustava, promijeniti u potpunosti proizvodni odnos koji je vladao u "državnom socijalizmu". Naime, kako se navodilo "neposredni proizvođači" (odnosno radnici, radnička klasa) u uvjetima samoupravljanja postaju subjekt koji donosi odluke u sferi proizvodnje, raspodjele i potrošnje, dok su u etatističkom socijalizmu bili objekt državno-administrativnog odlučivanja. Samom činjenicom da radnici "dobivaju sredstva za proizvodnju na upravljanje", državno se vlasništvo nad tim sredstvima pretvara u "društveno vlasništvo"⁸. Radnici putem samoupravnih tijela samostalno donose sve odluke u vezi s poslovanjem "radnih kolektiva", od-

⁷ Eduard Kardelj, jedan od najeminentnijih tadašnjih teoretičara i gotovo najznačajniji političar toga vremena, u ranim pedesetim godinama, vrlo oprezno piše: "Nikakvi, ma koliko dobri i na znanstvenoj analizi zasnovani privredni planovi, ne mogu da iscrpe, odnosno da predvide sve bezbrojne mogućnosti, oblike i rezultate koje daje spontani razvitak proizvodnih snaga, i spontano djelovanje inicijative masa. Prema tome, privredni planovi koji pretendiraju na potpuno dirigiranje privrednog života, a ne samo uskladjivanje unutarnjih proporcija privrednog djelovanja društvene zajednice, kao takvi moraju da postanu kočnica razvitka, moraju da sputavaju proizvodne snage, moraju da prouzrokuju nove disproporcije, moraju da djeluju u smislu stagnacije privrednog života." (E. Kardelj: "Uloga i zadaci Socijalističkog saveza Jugoslavije u borbi za socijalizam". Referat na IV Kongresu Narodnog fronta Jugoslavije, Beograd, 1953, str. 25. i 26.).

⁸ "Društveno vlasništvo" bila je jedna od neiscrpnih tema o kojoj su napisani tomovi knjiga, i održane bezbrojne rasprave, ali i pored toga ono ostaje kontroverzna i nedefinirana kategorija sve do današnjih dana.

lučuju o proizvodnom programu, brinu o troškovima proizvodnje (princip "privrednog računa"), razrađuju strategiju i taktiku nastupa na, sada, "socijalističkom samoupravnim tržištu", brinu o razvoju tehnologije koja se definira kao "sredstva za proizvodnju dana na upravljanje radničkoj klasi" itd. Radnici također odlučuju o "raspodjeli rezultata proizvodnje". Stvorena je, dakle, ambijent u kome "socijalistička samoupravna poduzeća" postaju autonomna, i kao takva funkcioniraju kao "robni proizvođači", a njihovi proizvodi i usluge figuriraju kao "robe" (čitaj: dobra) koje imaju svoju cijenu.

Tako su političari stvorili jednu nejasnu viziju o jednom novom jedinstvenom sustavu koji nije postojao tada nigdje u svijetu. Stvorena je fikcija da će profunkcionirati sui generis "socijalističko tržište", efikasnije, a istovremeno pravednije u odnosu na ono u kapitalističkim zemljama. Bio je to pokušaj rješavanja suprotnosti između izvornih Marksovih ideja o socijalizmu koje su i dalje figurirale kao apsolutne znanstvene istine, i neizbježne potrebe organiziranja društva na principima "spontanog razvitka proizvodnih snaga" i "spontane inicijative masa" (Kardelj) bez uplitanja državno-administrativnih tijela u sferi proizvodnje, raspodjele i potrošnje⁹.

Što se događalo s ekonomskom znanošću u tim sada novim uvjetima "socijalističkog samoupravljanja"? Ekonomska znanost (takva kakva je bila) se u tim uvjetima iz pasivnog položaja služenja politici, pretvara u aktivnog kreatora promjena, pri čemu se nije mogla istrgnuti iz zagrljaja postojeće ideologije. Ta njezina aktivna, moglo bi se reći vodeća uloga u pretvorbi državno-administrativnog socijalizma u samoupravni socijalizam rezultirala je stvaranjem jedne hermafroditске "ekonomske teorije samoupravnog socijalizma". Hermafroditске zbog toga što je ona nastojala istovremeno udovoljiti ambivalentnim zahtjevima postojeće ideologije socijalizma i autentične ekonomske znanosti. Na scenu stupaju teoretičari "samoupravnog socijalizma" koji u svojoj potrazi za novim putovima socijalizma stvaraju jednu novu i jedinstvenu teoriju koja, unutar zadanih ideoloških koordinata, postaje konzistentna, logična i, prema tadašnjim gledištima, jedino moguća. Većina tih teoretičara je ekonomskog znanstvenog habitusa, pa se može reći da ekonomska teorija toga vremena postaje odlučujući čimbenik stvaranja cjelokup-

⁹ Sve Marksove, ipak malobrojne i skromne, ideje o socijalizmu upućivale su na socijalizam državno-administrativnog tipa, bez privatnog vlasništva, bez tržišta, u kojem neće biti kapital-odnosa.

ne ideologije "samoupravnog socijalizma"¹⁰. Mogli bismo, dakle, zaključiti da je značaj ekonomske teorije, pa onda i ekonomske znanosti u cjelini, u tim vremenima bio velik, ali budući da je bila zadana ideološkim koordinatama, njezin razvoj je apostatičan u odnosu na razvoj ekonomske znanosti zapadnog svijeta. Ona se, zapravo i sama pretvorila u apologetiku svoga vremena. Ove teze možemo potkrijepiti kratkom analizom bitnih odrednica ekonomske teorije samoupravnog socijalizma.

Bitna odrednica socijalističkog samoupravljanja je "društveno vlasništvo". Državno vlasništvo je zamijenjeno "društvenim vlasništvom". Društveno vlasništvo je bila jedna, možda i najveća zabluda i ideološka predrasuda koja je uzrokovala velike probleme u pokušajima uvođenja tržišta i poduzetništva. Ekonomska teorija samoupravnog socijalizma bila je toliko opterećena tom predrasudom, da je u konačnosti ostala jedina (pored neuspjelih pokušaja pravne teorije) koja je "uspjivala" pronaći pojmovno određenje te kontroverzne kategorije.¹¹ U uvjetima tzv. društvenog vlasništva nije se moglo razvijati

10 U počecima razvoja te nove ekonomske teorije došlo je do latentne konfrontacije između teoretičara u vezi s definicijom kategorije koja treba izražavati uspješnost poslovanja "radnih kolektiva", i koja bi bila istovremeno motivaciona kategorija proizvodnje. Naime, jedni su bili za "socijalistički profit", a drugi za "dohodak". Pobjedili su oni koji su zastupali tezu o "dohotku" kao motivacionoj kategoriji i veličini koja će izražavati uspješnost poslovanja "radnih kolektiva". Pobjeda "dohodaša" je bila vrlo značajna za daljnji tijek razvoja ekonomske teorije samoupravnog socijalizma iz dva razloga. Prvo, to je bio istovremeno dokaz koliko su se ideolozi samoupravljanja bojali poistovjećivanja s kapitalizmom (profit se smatrao "kapitalističkom kategorijom", nespojivom sa socijalizmom), pa je svaka eventualna mogućnost približavanja zapadnim kapitalističkim zemljama bila odgođena na dugi rok. Drugo, pobjeda "dohodaša" je kasnije dovela do stvaranja tzv. "sistema dohotka" koji je ekonomsku teoriju samoupravnog socijalizma još više udaljio od razvoja ekonomske znanosti zapadnih zemalja. U 60-tim godinama, sad već prošlog stoljeća, napisan je spektakularan broj knjiga iz područja ekonomske teorije samoupravljanja u socijalizmu, pri čemu je prednjačila beogradska škola okupljajući najveći broj pobornika "sistema dohotka".

11 Slijepo vjerovanje ortodoksnih sljedbenika klasika marksizma u njihov temeljni postulat da je ukidanje vlasništva *conditio sine qua non* besklasnog društva, i iskustvo i spoznaja da državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju stalno reproducira državno-najamni odnos radnika prema državi, odveo je teoretičare samoupravnog socijalizma u "vode društvenog vlasništva". Pravna teorija toga vremena, koliko god se trudila definirati taj pojam, u tome nije uspjela. Ne postoji društveno vlasništvo u kategorijalno-pravnom obliku, i ono je zapravo ideološko voluntaristička konstrukcija. Za "društveno vlasništvo" se ne utvrđuje "pravo vlasništva" pa onda niti "subjekt" toga prava. Subjekt prava je trebalo biti čitavo društvo, što je contradictio in adjecto. Naime, "pripadanje sredstava za proizvodnju istodobno svakom članu društva i svima zajedno, no nikome u cijelosti i nikome isključivo" znači depersonifikaciju prava (što istodobno znači i nepostojanje toga prava) vlasništva, odnosno ne-

istinsko slobodno poduzetništvo, jer je društveno vlasništvo samo po sebi, negacija vlasništva, a vlasništvo nad kapitalom je uvjet bez kojega nema poduzetništva. Osim toga društveno vlasništvo nije dopuštalo razvoj tržišnih instituta, a osobito se to odnosi na tržište kapitala (jer je princip raspodjele prema radu bio u suprotnosti s "prisvajanjem po mjerilu vlasništva nad kapitalom", što je ekonomska bit društvenog vlasništva). Stoga možemo zaključiti da, iako "socijalističko samoupravno tržište predstavljalo stanovit napredak u odnosu na raniji rigidni sustav državno-planske ekonomije, ono je ostalo insuficijentno, i svelo se samo na tržište dobara i usluga, što znači da "integralno tržište" uopće nije postojalo.

Druga velika aberacija ekonomske teorije toga vremena je tzv. "sistem dohotka". U smislu ideološke konceptualizacije samoupravnog socijalizma "sistem dohotka" je komplement "društvenom vlasništvu". Naime "sistem dohotka" je bio, kako se do tada isticalo, "ekonomski modalitet izražavanja samoupravnog proizvodnog odnosa", ali je on istovremeno bio i mehanizam koji je trebao omogućiti da se realiziraju temeljni cijevi radničkog samoupravljanja¹². Naime, budući da su radnici dobili na upravljanje bivša državna poduzeća, ona sada funkcioniraju kao autonomni privredni subjekti čiji je cilj što efikasnija i rentabilnija proizvodnja, a ta efikasnost i rentabilnost se u konačnosti izražava veličinom ostvarenog dohotka. Dohodak je, dakle, motivacijska kategorija koja motivira "radne kolektive" na što efikasniju i rentabilniju proizvodnju. Kao obračunska veličina

postojanje subjekta toga prava. U nemogućnosti da se odredi pravni entitet "društvenog vlasništva", ekonomska teorija je pokušala definirati njegov ekonomski entitet kao "oduzimanje mogućnosti i prava da bilo tko u društvu po osnovi vlasništva prisvaja rezultate bilo čijeg rada" (ovakva odredba je bila ugrađena i u tadašnji Ustav kao obvezujuća ustavna odredba). Ukoliko bi se tako nešto ostvarilo u životnoj zbilji, onda bi se ostvario i davno očekivani san o "radu kao jedinom mjerilu raspodjele". Dakako definiranje "društvenog vlasništva" samo pomoću njegova ekonomskog entiteta, tj. pomoću "odnosa ljudi povodom stvari", a da se istovremeno ne utvrdi pravo vlasništva određenog subjekta u tom odnosu, vodi u anarhiju, jer nema prihvatljivih, društveno racionalnih i objektivnih kriterija tih odnosa.

12 Sintagma "sistem dohotka" upotrebljavala se kao naziv za cjelokupni ekonomski sustav u samoupravnom socijalizmu. Kao što se za kapitalistički sustav može reći da je to "sistem profita" sa svim njegovim karakteristikama, tako je i "sistem dohotka" jedan specifični sustav u kojemu je dohodak "radnih kolektiva" motivaciona kategorija proizvodnje i obračunska veličina koja izražava rezultate rada "radnih kolektiva". Za razliku od profita, dohodak nije, kako se tada navodilo, eksploatorska kategorija. On je rezultat rada "radnih kolektiva" valoriziran na tržištu, i zbog toga u cjelini pripada radnicima koji su ga ostvarili, što će reći da oni moraju imati "neotuđivo pravo" prisvajati ga, njime raspolagati i raspodjeljivati ga u skladu sa svojim potrebama.

izračunava se tako da se od ostvarenog ukupnog prihoda odbiju troškovi poslovanja, a sve ostalo je sastavni dio dohotka. Tako ostvareni dohodak samoupravnim odlučivanjem potpuno samostalno raspodjeljuju radnici na različite namjene¹³. Ono što se ekonomskoj znanosti, odnosno njezinoj teoriji u vrijeme samoupravnog socijalizma mora pripisati kao culpa gravis, jest teza da je u osnovi "novostvorena vrijednost" nedjeljiva veličina, te da je dohodak kao "novčani izraz novostvorene vrijednosti", posljedično tome, nedjeljiva veličina¹⁴. Taj postulat ekonomske teorije samoupravnog socijalizma nam pokazuje koliko je ta teorija bila sluškinja marksističke ideologije. On ima svoju provenijenciju u vjerovanju teoretičara samoupravnog socijalizma u Marksovu teoriju eksploatacije kao apsolutnu znanstvenu istinu (novostvorena se vrijednost, u uvjetima najamnog odnosa dijeli na dio koji prisvajaju kapitalisti, i na dio koji ostaje radnicima). Iz toga je proizašlo njihovo uvjerenje da ako radnici dobiju tvornice na upravljanje, ukida se najamni odnos (jer nema antagonizma vlasnik kapitala-radnik), pa posljedično tome nestaje dihotomije novostvorene vrijednosti na dio koji prisvaja vlasnik, i dio koji ostaje radniku. Ujedno, kako se tada vjerovalo, nestaje eksploatacija radnika od strane vlasnika kapitala, jer ni sam vlasnik kapitala više ne

postoji. Dakako da je to imala dalekosežne negativne posljedice na funkcioniranje čitavog sustava¹⁵. Navest ćemo samo neke od njih. "Sistem dohotka" je onemogućio objektivnu (putem mehanizma tržišta) valorizaciju upotrebe "društvenog kapitala"¹⁶. Tako tadašnja socijalistička poduzeća nisu ostvarivala neto-štednju neophodnu za proširenje proizvodnje, nego je umjesto toga postojao reziduum nastao tzv. namjenskom raspodjelom dohotka, koji je u pravilu bio vrlo neizvjesna veličina, a osim toga volunтарistički određena. Zbog toga je postojao permanentni poremećaj odnosa između akumulacije i potrošnje, dakako na štetu akumulacije, i stalni sindrom predimenzioniranosti svih oblika potrošnje.

"Sistem dohotka" je stalno stvarao međugranske i unutargranske disparitete u cjenovnim odnosima, tako da su cijene dobara i usluga i odnosi tih cijena bili u potpunoj disonanciji u odnosu na zemlje Zapada, u kojima je funkcioniralo autentično i integralno tržište. To je dovelo do višestrukih posljedica. Jedna od njih je automatski neželjeni samoizolacionizam u međunarodnoj razmjeni, pogotovo sa zemljama tržišnih ekonomija. Druga negativna posljedica proizlazi iz činjenice da je "sistem dohotka", zbog već gore navedenih razloga, često stimulirao neproduktivne proizvođače i grane, a destimulirao produktivne.

Zbog svih navedenih razloga instrumentarij ekonomske politike, koji je inače u tržišnim ekonomijama efikasan, u "sistemu dohotka" je u pravilu rezultirao suprotnim posljedicama od očekivanih, pa ih je bilo često kontraproduktivno primjenjivati¹⁷. Društveno vlasništvo i "sistem dohotka" su, dakle, osnovne odrednice samoupravnog socijalizma, a ekonomska teorija, i ekonomska znanost toga vremena u cjelini, odigrala je najznačajniju ulogu u formulaciji, kako same ideje o tim kategorijama tako i u razradi cjelokupnog sustava koji počiva na tim kategorijama. Budući da su te temeljne kategorije socijalističkog samoupravljanja izvedenice iz marksističke ideologije, nedvojbeno je da je ekonomska teorija (pa sljedbeno tome i ekonomska znanost) u tom vremenu poslužila toj ideologiji udaljavajući se od znanstvene

13 O tadašnjoj vrlo kompliciranoj problematici raspodjele dohotka u okvirima ovoga rada nije moguće raspravljati. Budući da su se iz dohotka alimentirali svi vidovi potrošnje, ona je morala biti i zakonodavno regulirana vrlo kompleksnom zakonskom regulativom.

14 Dohodak se, ipak, dijelio na "fond akumulacije" i "fond potrošnje", međutim nije bilo objektivnog mjerila takve raspodjele, jer su odluku o tome donosili radnici putem svojih samoupravnih tijela. Naime, racionalno korištenje "društvenog kapitala" umjesto da bude prepušteno objektivnom tržišnom mehanizmu, bilo je predmetom subjektivnog odlučivanja na razinama samoupravnih poduzeća, dakle, volunтарistički. Budući da nije bilo objektivnog tržišnog mjerila upotrebe "društvenog kapitala", ekonomska racionalnost njegove upotrebe se nije nigdje mogla evidentno izraziti. Ekonomski izraz racionalne upotrebe "sredstava za proizvodnju" trebao bi biti jedan dio ostvarenog dohotka, ali se ne zna koji njegov dio. On je bio "utopljen" u cjelinu "novčanog izraza novostvorene vrijednosti" namijenjenog potrošnji.

15 Ukoliko čitatelja zanimaju detaljnije analize negativnih posljedica "sistema dohotka", može ih naći u sljedećim autorovim objavljenim teorijskim raspravama: "Sljepi zakon i samoupravno spoznavanje", Pravni vjesnik br. 2-3 1985. god. U izdanju Pravnog fakulteta u Osijeku; "Odras različitog shvaćanja strukture novododatog proizvoda na teorijsko formuliranje dohotka", Pravni vjesnik, Osijek 1987. god. br. 2 izdavač PF u Osijeku; "O dohotku kao motivu privređivanja" Pravni vjesnik, Osijek 1987. god. br. 1 u izdanju PF u Osijeku; "Teoretski prikaz devalvacionog efekta na međugransku raspodjelu u sistemu dohotka", Pravni vjesnik, Osijek 1988. god. br. 3 u izdanju PF u Osijeku; "Korijeni krize socijalizma" Ekonomski vjesnik, 1989. god. br. 1 u izdanju Ekonomskog fakulteta u Osijeku.

16 To je opet rezultat jedne od predrasuda proizašlih iz marksističke ideologije. Naime, po toj predrasudi "sredstva za proizvodnju" (tzv. minulni rad) ne mogu stvarati "novu vrijednost", jer to može samo "živi rad". Prema tome, ne postoji "neto - produktivnost društvenog kapitala". Ona se utvrđuje samoupravnom odlukom radnika u "radnim kolektivima", a egzistira kao namjenski određen dio raspodijeljenog dohotka, dakle volunтарistički određen.

17 O tome detaljnije vidi u I. Boras: "Teoretski prikaz devalvacionog efekta na međugransku raspodjelu u sistemu dohotka", Pravni vjesnik Osijek, 1988. god. br. 3.

istine, pretvarajući se i sama pritom u apologetiku marksističke ideologije. To ju je odvelo u još jednu daljnju avanturu kreiranja jednog novog misaonog sustava pod nazivom "sistem udruženog rada", ili, kako se drugačije nazivao, "sistem dogovorne ekonomije"¹⁸. Takav sustav je dakako bio negacija tržišne ekonomije, pa samim time i ekonomije kao istinske znanosti i prakse¹⁹.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Ukoliko bismo u zaključku pokušali dati jednu cjelovitu prosudbu o ulozi ekonomske znanosti za vrijeme vladavine socijalističkog sustava u nas, onda iz svega što je do sad rečeno u ovom radu, proizlazi da je ekonomska znanost (posebice onaj dio koji se odnosi na opću teoriju) u znatnoj mjeri bila služavka marksističke ideologije. Neosporna je činjenica da su mnoga znanstvena djela iz područja ekonomske teorije svoja polazišta nalazila u najprije Marksovom, pa kasnije i u marksističkom učenju, pri čemu ovo marksističko učenje nije daleko odmaklo od poznatih Marksovih vrlo uopćenih ideja o socijalističkom društvu.

U vrijeme rigidnog državno-administrativnog socijalizma nije bilo mogućnosti da se ekonomska znanost istrigne iz čvrstog zagrljaja vladajuće ideologije. Svaki bi pokušaj drugačijeg mišljenja bio proglašavan "neprijateljskom aktivnošću" usmjerenom protiv socijalizma. Ekonomska znanost i edukacija toga vremena, u segmentu u kojemu po

prirodi stvari nije zadirala u "ideološke svetinje", imala je nešto više slobode (npr. područje računovodstva, statistike, matematike i sl.), ali zbog izoliranosti u odnosu na zapadne zemlje ni ta područja se nisu mogla razvijati u dovoljnoj mjeri. Sustav socijalističkog samoupravljanja donio je sa sobom neke nove vjetrove. Uvođenjem tržišta, pa makar i insuficijentnog kako je ono stvarno i bilo, davalo je više nade ekonomskoj znanosti i edukaciji. Međutim, osnovne ekonomske teorije u tom sustavu i dalje su ostale u čvrstoj svezi s ideološkim predrasudama.

U 60-tim godinama, posebice u drugoj polovici 60-tih godina, došlo je do značajnog pomaka u razvoju ekonomske znanosti, edukacije, pa i prakse. Jedna hrabrija skupina znanstvenika, sveučilišnih profesora iz Zagreba promovirali su ideje o marketingu kao novoj koncepciji. Te ideje su, dakako, bile uvezene sa Zapada, ali ih je trebalo adaptirati na prilike i uvjete "socijalističkog samoupravljanja". U osnovi marketing koncepcija je zahtijevala uvjete integralnog tržišta, što se, dakako, sukobljavalo s teoretskim postavkama od kojih je polazio sustav socijalističkog samoupravljanja. Posebno se to odnosi na instituciju društvenog vlasništva i na "sistem dohotka", koje se nisu mogle uklopiti u "marketing koncept" organizacije privrednog, ali i društvenog života uopće. Taj latentni sukob između "marketing koncepta" i rigidne ekonomske teorije samoupravnog socijalizma potrajat će sve do devedesetih godina, dakle do propasti socijalizma. Bilo je pokušaja suprotstavljanja službenoj ekonomskoj teoriji samoupravnog socijalizma, ali su ti pokušaji bili usamljeni²⁰. Većina je znanstvenika, sveučilišnih profesora i istraživača toga vremena pripadala, nažalost, vladajućoj struji. Konačno, ekonomsko obrazovanje u cjelini je bilo pod patronatom i diktatom vladajuće ideologije samoupravnog socijalizma.

18 Sintagma "sistem udruženog rada" označavala je, kako se tada navodilo, "višu fazu socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa". Tvorci jednog takvog misaonog sustava uglavnom su bili teoretičari iz područja ekonomske i pravne znanosti. Opterećeni predrasudom o nespojivosti socijalizma s tržištem, propovijedali su da se "stihijni tržišni mehanizmi" mogu zamijeniti "samoupravnim sporazumijevanjem" i "društvenim dogovaranjem". Tako su se cijene dobara i njihovi relativni odnosi, te i svi ostali uvjeti proizvodnje, trebali određivati samoupravnim sporazumima između "organizacija udruženog rada". Na taj način bi se, prema njihovom vjerovanju, radnike u tzv. «organizacijama udruženog rada» dovelo u poziciju da sami potpuno "svjesno ovladaju međusobnim odnosima razmjene i raspodjele". Time bi se na jedan netržišni način ex ante regulirali unutargranski i međugranski odnosi raspodjele. Vjerovali su da bi se time ostvario ideal marksističke ekonomske teorije: "raspodjela prema radu".

19 Praksa samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja je u bivšoj Jugoslaviji ozakonjena Ustavom iz 1974. god. i Zakonom o udruženom radu iz 1976. god. Napisane su mnoge rasprave i ogromne količine knjiga o toj tematici glorificirajući takav sustav. Tek jedan manji dio se odnosi na one koji su se usudili kritički pisati o tome. Dakako, ograničeni okviru tematike ovoga rada ne dopuštaju da ulazimo u nekakvu ozbiljniju analizu ovog sustava.

20 Konzorcij ekonomskih instituta tadašnje SFRJ radio je jedan makroprojekat razvoja. Rezultati toga istraživanja objavljeni su 1987., 1988. i 1989. god.. Tu su se mogle naći mnoge primjedbe na račun neefikasnosti "sistema dohotka" upitnosti institucije "društvenog vlasništva", ali je sve to bilo u nedovoljno jasno artikuliranim tezama.

LITERATURA:

BAJT A.: "Dohodna cena kao normalna cena u našoj privredi". Ekonomist Beograd, br.4/1964. god.

BAKARIĆ V.: "Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija". Informator, Zagreb, 1974. god.

BORAS I.: "Slijepi zakon i samoupravno sporazumijevanje". Pravni vjesnik, Osijek, br. 2-3/1985. god.

- "Odras različitog shvaćanja strukture novododatog proizvoda na teorijsko formuliranje dohotka". Pravni vjesnik Osijek br. 2/1987. god.
- "O dohotku kao motivu privređivanja". Pravni vjesnik Osijek br.1/1987. g.
- "Teoretski prikaz devalvacionog efekta na međugrnsku raspodjelu u sistemu dohotka". Pravni vjesnik Osijek br. 3/1988. god.
- "Korijeni krize socijalizma". Ekonomski vjesnik Osijek br.1/1989. god.

ČERNE F.: "Pokušaj ekonomsko-logičkog testiranja sedam hipoteza iz teorije dohotka", Gledišta, Beograd br. 10/1967. god.

DRAGIČEVIĆ A.: "Raspodjela prema radu, teorijski osnovi i praktični problemi" Naše teme, Zagreb br. 10/1966. god.

EKONOMSKI INSTITUT ZAGREB: "Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije". Informator Zagreb, 1975. god.

HORVAT B.: "Društveno vlasništvo". Ekonomist Beograd, br. 3/1976. god

• "Ekonomika nauka i narodna privreda". Naprijed Zagreb 1968.god.

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA BEOGRAD: "Specifična cena proizvodnje i stvarne cene u privredi Jugoslavije od 1964.-1968. god.". Beograd 1973. god.

KARDELJ E.: "Protivječnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi" Radnička štampa Beograd 1972. god.

KARDELJ E.: "Samoupravljanje i društvena svojina". Radnička štampa Bgd, 1974.

KONZORCIJ EKONOMSKIH INSTITUTA ZA MAKROPROJEKT: "PRIVREDNI SISTEM SFRJ": "Sistem stjecanja i raspodjele dohotka". Informator Zagreb 1978. god.

KORAČ M.: "Socijalistički samoupravni način proizvodnje" (knjiga I i II). Komunist Beograd 1977. i 1980. god.

LANG R.: "O tržištu i društvenom planiranju". Ekonomski glasnik Zagreb br. 2-3/1974. god.

MAKSIMOVIĆ I.: "Problemi političke ekonomije socijalizma". Pravni fakultet Beograd 1971. god.

MIRKOVIĆ M.: "Ekonomika historija Jugoslavije" E. F. Zagreb 1968. god.

PERIŠIN I.: "Monetarno kreditna politika". Informator Zagreb 1972. god.

PERTOT V.: "Ekonomika međunarodne razmjene u uvjetima intervencionizma" Informator Zagreb 1972. god.

PJANIĆ Z.: "Mjesto i uloga robne privrede". Socijalizam Bgd. Br. 11/1973. god.

RAKOČEVIĆ Ž.: "Načelo dohotka i dezintegracija robne vrednosti", Socijalizam Beograd, br. 4/1962. god.

RAKOČEVIĆ Ž.: "Udruženi rad". Socijalizam Bgd. br. 7-8/1975. god.

SAMARDŽIJA M.: "O zakonu vrednosti, planu i osnovnom ekonomskom zakonu Socijalizma". Naša stvarnost Bgd. 1959. god.

ŠOŠKIĆ B.: "Teorija vrednosti". Savremena administracija Bgd. 1971. god.

SIROTKOVIĆ J.: "Teorija i politika ekonomskog razvoja". Informator Zagreb 1972. god.

ŠTAJNER R.: "Privredni sistem". Informator Zagreb 1970. god.

VACIĆ A.: "Uzroci robne proizvodnje u socijalizmu". Naučna knjiga Bgd. 1966. god.

VACIĆ A.: "Principi i politika dohotka". Radnička štampa Beograd 1976. god.

VOJINIĆ D.: "Samoupravno planiranje, proširena reprodukcija i razvojna politika" Radnička štampa Beograd 1974. god.

VRANČIĆ I.: "Problemi zakona vrijednosti u prijelaznom periodu". E. F. Zagreb 1961. god.

Ivan Boras, Ph.D.,
Faculty of Economics, Rijeka

ADVERSE CONNOTATIONS OF ECONOMIC SCIENCE DEVELOPMENT DURING THE REIGN OF SOCIALISM

Summary

The year 2001 is a jubilean one for economic science in Croatia since the eightieth anniversary of the Faculty of Economics in Zagreb is being celebrated this year. In other words, we could say that the largest part of the economic and scientific creative work has exactly developed at the Faculty of Economics in Zagreb during this period while the smaller one refers to the other scientific institutions. Speaking of the Zagreb Faculty of Economics retrospective and historic scientific production review respectively (which simultaneously means the bulk of the production in Croatia), the need for critical and close look into the time behind us - the socialist system - is unavoidable. It is generally known that the communist ideology, even euphemistically said, was not a "suitable frame" for genuine creativity in economic science and education practice alike. To what degree the economic science and education were determined by the communist ideology and to what extent the science *per se* had to be ancilla of that ideology? What repercussions had the relationship of the ruling ideology and economic science on the science itself and on the larger social environment?

Key words

economic science, socialism, ideology of economic science, development of economic thought